

REIAL SOCIETAT ARQUEOLÒGICA TARRACONENSE
FUNDADA EL 1844

BUTLLETÍ ARQUEOLÒGIC

EDITAT DES DEL 1901

TARRAGONA

Època V, any 2012-2013, núm. 34-35

BUTLLETÍ ARQUEOLÒGIC

REIAL SOCIETAT ARQUEOLÒGICA TARRACONENSE

Director: JORDI LÓPEZ VILAR

Consell de Redacció:

JOAN-VIANNEY, Mª ARBELOA, DIANA GOROSTIDI, MANUEL FUENTES,
RAFAEL GABRIEL, MANEL GÜELL, ELOY HERNÁNDEZ, LLUÍS PIÑOL,
JAUME TEIXIDÓ, JOSEP Mª VERGÉS

Consell Assesor

JUAN MANUEL ABASCAL (Universitat d'Alacant)
ACHIM ARBEITER (Georg August Universität Göttingen)
MARCO BUONOCUORE (Biblioteca Apostolica Vaticana)
EUDALD CARBONELL (Universitat Rovira i Virgili)
VALENTÍ GUAL (Universitat de Barcelona)
PATRICK LE ROUX (Universitat de París XIII)
JOSEP Mª NOLLA (Universitat de Girona)
PATRIZIO PENSABENE (Università di Roma La Sapienza)
ISABEL RODÀ (Institut Català d'Arqueologia Clàssica)
JOAN SANMARTÍ (Universitat de Barcelona)

Amb l'ajut de:

ÍNDIX ANY 2012-2013

JAUME MASSÓ CARBALLIDO, <i>El teatre romà de Tarragona: història de la recerca arqueològica fins al 1977</i>	5
MONTSE GISBERT BEL, <i>Espoli de materials arqueològics procedents de la pedrera de les obres del port de Tarragona al llarg del segle XIX</i>	45
PATRICIA TERRADO ORTUÑO, <i>Antoní Pius i la falsa remodelació del port de Tàrraco: la transmissió d'un error</i>	69
JULIO CÉSAR RUIZ RODRÍGUEZ, <i>La importación de marmor Lunense en la Hispania romana: el paradigma de Tarraco</i>	87
IMMACULADA TEIXELL NAVARRO, JOSEP F. ROIG PÉREZ, DIANA GOROSTIDI PI, <i>El santuari romà de les nimfes del carrer Cristòfor Colom de Tarragona</i>	115
ADA LASHERAS GONZÁLEZ, <i>Pan i el funus romanum. Estudi d'una peça d'os d'un llit funerari trobada al suburbi septentrional de Tàrraco</i> . . .	133
MOISÉS DÍAZ GARCÍA, MARC GIMENO MARINÉ, DIANA GOROSTIDI PI, <i>Inscripcions recentment trobades als solar núm. 27 A-B del carrer de Vidal i Barraquer de Tarragona (antiga Sofrera Pallarès)</i>	153

MOISÉS DÍAZ GARCÍA, DIANA GOROSTIDI PI, CÉSAR A. POCIÑA LÓPEZ, <i>Nova inscripció procedent del suburbi del Francolí. Intervencions als solars núm 30-38 de l'Avda. de Roma (Tarragona)</i>	165
ÒSCAR MARTÍN VIELBA, JORDI ROVIRA SORIANO, <i>Centcelles, unes termes romanes</i>	173
SOFIA MATA DE LA CRUZ, <i>Un plafó amb la figura d'un apòstol, probable- ment procedent del retaule de la Capella de Santa Maria o dels Sastres (Catedral de Tarragona), obra del mestre Aloy de Montbray</i>	225
ANNA ISABEL SERRA MASDEU, <i>Arquitectura i urbanisme al port de Tar- ragona a finals del divuit; un conflicte d'interessos i de poders locals</i> . .	237
MARC DALMAU VINYALS, <i>Ressenya de la monografia "La Secuita senyo- riu de Santes Creus. Notes històriques" de Daniel Recasens i Comes</i> . .	259
JORDI ROVIRA SORIANO, <i>Géza Alföldy i Tarragona</i>	269

EL SANTUARI ROMÀ DE LES NIMFES DEL CARRER CRISTÒFOR COLOM DE TARRAGONA

IMMACULADA TEIXELL NAVARRO, *Ajuntament de Tarragona-ICAC*

JOSEP F. ROIG PÉREZ, *CODEX-ICAC*

DIANA GOROSTIDI PI, *URV-ICAC*

RESUM

Es documenta un espai vinculat a una cavitat subterrània amb accés monumentalitzat que ha estat interpretat, a partir de la troballa de dues inscripcions votives, com un lloc sacralitzat i dedicat a les Nímfes, culte per primera vegada documentat a *Tarraco*. La importància d'aquest nou santuari extramurs rau en el fet que és el primer arqueològicament testimoniat a la Hispània més oriental. Es presenta com a hipòtesi la relació amb els veterans de la legió VII Gemina Felix, establerts a la capital provincial, ja que a l'altre extrem de la Tarraconensis, on la legió estava ben establerta, aquest culte està sobradament documentat (especialment a la *Gallaecia* i al nord de la *Lusitania*).

ABSTRACT

A room linked to an underground cavity with monumental entrance has been interpreted thanks to the finding of two votive inscriptions as a sacred space devoted to the Nymphae, religious cult documented at Tarraco for the first time. This is a very important extra-mural discovery, because this is the first sanctuary in Eastern Hispania archaeologically evidenced. A hypothesis is offered, according to which the worship of the Nymphae in Tarraco could be connected to veterani from the Legio VII Gemina Felix established in the provincial capital, because this cult is well attested in the opposite side (mainly in Gallaecia and northern Lusitania), where the legion was settled.

Paraules clau: *Tarraco*, nimfeu, cova, recinte cultural extramurs, *Nymphis Sacrum*, *Nymphae*, *arula*, legió VII Gemina Felix.

Keywords: *Tarraco*, *nymphaeum*, cave, extra-mural place of worship, *Nymphis sacrum*, *Nymphae*, *arula*, legió VII Gemina Felix.

L'objectiu d'aquesta notícia és donar a conèixer el santuari dedicat a les nímfes d'època romana que fou identificat durant els treballs de desviament de la xarxa de clavegueram derivats de la remodelació de l'edifici del Mercat Central de la

ciutat de Tarragona. El lloc cultual se situa a extramurs, dins del *suburbium* occidental de la ciutat, tot i que proper a l'àrea del fòrum de la Colònia i de la via que discorria paral·lela a la muralla republicana (fig. 1 i 2).

La realitat arquitectònica

En aquests moments malauradament no es pot precisar l'extensió del santuari, ja que els problemes d'estabilitat i conservació del substrat geològic, van forçar a paralitzar la intervenció arqueològica. Cal tenir en compte que la part superior del conjunt es trobava escapçada, i per un dels seus laterals, l'execució d'una antiga rasa de serveis, va suposar l'alteració de la llosa geològica contínua que configurava la coberta de la cavitat. Aquesta, de ben segur, deuria ser natural, potser puntualment alterada per tal d'adaptar-la als usos culturals d'època romana, però seria estrany que s'hagués produït una alteració profunda de la cavitat. En la majoria de casos coneguts de monumentalització d'espais naturals per a culte a les aigües, com ara al santuari de Bath, es produeix una adaptació a la configuració existent de la surgència, amb el propòsit de no alterar l'espai que és sagrat o que representa allò que és sagrat (Facchinetti 2010, 45). No serà fins a època contemporània, que l'acció humana l'altera, fet que suposa en l'actualitat una perill per a la seva estabilitat.

Així doncs, les restes documentades es visualitzaren a l'executar la reobertura de la citada rasa de serveis, fet que va treure a la llum un accés subterrani configurat per una escala delimitada per murs amb pintures parietals que desembocava a una cambra subterrània (fig. 3, 4 i 5). De l'escala es van poder identificar 12 graons de 10 cm d'alçada aproximadament, tots ells obrats amb lloses de pedra calcària i de tipus Mèdol, que es disposen en un pendent descendent en sentit est-oest (fig. 6 i 7). Originàriament aquesta boca d'entrada, que deuria donar accés a un espai més diàfan, seria rematat per una coberta que descansaria sobre dos potents murs d'*opus caementicium*, dignificats amb pintura parietal, col·locats paral·lelament a les escales i que encaixaven perfectament pel seu costat oriental amb l'accés subterrani, que presentava en aquest punt una secció aproximadament hemisfèrica. De les pintures, encara que documentades parcialment, es pot avançar que conserven diferents restes de revestiment pictòric: en el límit septentrional hi destaquen traces en color vermell, groc, verd i negre, mentre que en el meridional es pot identificar un motiu vegetal de color verd i vermell.

L'excavació de part dels nivells constructius dels murs de l'escala atorguen una cronologia de segona meitat del segle II dC, datació que no es pot assimilar a l'inici de la pràctica de culte i de l'ús de la cambra subterrània, ja que aquest accés podria respondre a una acció concreta per facilitar l'ingrés a un espai que ja podria trobar-se en ús. El material ceràmic que ens permet precisar aquest

moment és compost per les formes Lamb. 9b, Lamb. 20 i Lamb. 23 en TS Africana A; les formes Hayes 131, Ostia III, 267a, Ostia III, 324 i Ostia III, 332 de cuina africana; i una vora d'àmfora tipus Dr. 20F de producció bètica. I per últim, cal destacar també l'exhumació d'un dupondi de Marc Aureli amb una cronologia del 161-180 dC.

Estem doncs davant d'un accés que, com ja s'ha indicat, donaria pas a una cova. El forat, com ja s'ha indicat, no ha pogut ser delimitat i, per tant, els seus nivells d'abandonament continuen en la seva posició de formació a l'espera de la seva exhumació. Tot i així, i davant la impossibilitat d'aplicar la metodologia tradicional d'excavació arqueològica, es decidí portar a terme una prospecció geofísica mitjançant tomografia elèctrica, treballs encarregats al Grup I+D de Geologia Econòmica i Ambiental i Hidrologia del Departament de Geoquímica, Petrologia i Prospecció Geològica de la facultat de Geologia de la universitat de Barcelona. Els resultats confirmaren que la cavitat sembla perllongar-se en direcció nord-oest-sud-est, cap al carrer Ramón y Cajal i a una profunditat de 2,5 m. respecte la cota actual de circulació del carrer (GGEAH 2011). Per tant, se'ns configura un accés esglaonat, des d'una cota superior que correspondria més o menys a l'actual cota de carrer, i pel qual s'accediria a una cambra que comença a eixamplar-se en el punt de contacte amb l'escala i, que a la vegada, s'endinsa per sota de l'actual carrer Ramon y Cajal. En la cota superior, no podem assegurar l'existència d'estructures obrades però la identificació de retalls en el substrat geològic, i més concretament, els seus traçats curvilinis en planta i les seves seccions en forma d'U, plantegen l'existència de canalitzacions potser destinades a la "domesticació" de l'aigua (fig. 8).

Les inscripcions votives

Per a interpretar aquestes restes arqueològiques com una àrea identificada amb el culte a les nimfes, va ser decisiva la troballa de dues inscripcions votives, una *arula* i un fragment de placa de marbre. L'*arula* es recuperà dins d'un dels nivells de colmatació de la cavitat excavats parcialment que, amb les dades actuals, ens indica que aquest procés d'abandó definitiu de l'espai es produí al voltant de mitjan segle V dC. Aquesta cronologia ve donada per l'estudi ceramològic on s'hi identifiquen les formes: Atl. CVIII, 1, Atl. CVIII, 2, Ostia I, 261, Ostia III, 108, Ostia, IV, 1, Lamb. 9A i Raqqada 1973, XXI, B13 en cuina africana; les formes Hayes 58B, Hayes 61, Hayes 67, Hayes 91 i Lamb. 51, 51a en TS Africana D; i la forma Rigoir 6a en Paleocristiana Grisa. Dins del món de les àmfores destaquem les formes Keay 13A, Keay 19 A-B, Keay 19C i Keay 23 de producció bètica; les formes Keay 16 B-C i Keay 68/91A de producció lusitana; les formes Keay 6 i Keay 25G de producció africana; i també una vora d'àmfora empolitana. En darrer lloc, destacar també les cassoles altes tipus

Ca/Gred/8.10, Ca/Gred/15, Ca/Gred/15.2 i Ca/Gred/17. Per la seva banda, el fragment de placa va ser exhumat en un nivell superficial, a un centenar de metres en sentit sud del santuari.

1. Fragment superior d'*arula* monolítica en pedra calcària lumaquel·la tipus Mèdol (mesures conservades: 17,5 cm x 20,5 cm x 16 cm). Presenta *focus* circular amb traces de combustió, coronament amb frontó triangular i dos *pulvini* laterals. Aquesta tipologia correspon al tipus I o III de la classificació de Montón Broto (1996, 7; cf. Gamer 1989, 100-102). La part frontal com les dues laterals estan allisades mentre que la posterior és desbastada. Les motllures del coronament apareixen en la part frontal i en els laterals, fet que ens fa pensar que probablement la peça degué estar adossada a un pla vertical. El camp epigràfic, sense emmarcar, ocupa tota la superfície del fust conservat. El seu estat de conservació, malgrat estar fragmentada, és bastant bo, amb petits desperfectes. Les lletres en capital quadrada (c. 3 cm) es troben ben incises i amb bona qualitat, i algunes d'elles conserven encara restes d'estuc blanc i de color vermell. Destaca el pal superior dret de la Y, que només va ser marcat sense arribar a ser incís completament, probablement per un dubte del lapicida entre Y i I (fig. 9 i 10).

Es conserven les dues primeres línies de text, amb la invocació a les divinitats. La seva lectura és la següent:

Nymphis[s] / [sa]crum / -----.

La forma en que va ser incisa la lletra Y és un indicatiu per pensar que la forma final de la paraula *Nymphis*, una vegada estucada l'ara i rubricades les lletres, podria haver estat *Nimphis* per un error d'ultracorrecció. De fet, és molt habitual trobar variacions de la forma original del nom grec *Nympha*, tant a la vocal (*Nymph-* *Numph-*), com a les consonants (*Nimf-* / *Ninph-*) (cf. per exemple, AE 2007, 1101: *Nimphis*, a Split (Croàcia) i CIL II, 6288, a *Tagilde* (Portugal); AE 1969/70, 277: *Ninphis*, a Les (Vall d'Aran); CIL II, 2530, 5625: *Nymfis*, *Nimphis* a *Aquae Flaviae* (Galícia); AE 2001, 1540: *Nymf(is)*, a Obernburg (Alemanya); CIL II, 5760: *Numphis*, a Palència). Finalment, a Tarragona hi ha documentada la forma del teònim *Nymphodotus* (CIL II²/14, 894 = RIT 69).

Aquesta és una de les formes habituals per encapçalar el text de les ofrenes, amb el nom de la divinitat en datiu seguit de la fórmula de la consagració (*sa-crum*). El nom del dedicant es devia trobar en la part perduda de l'ara, seguit probablement d'una expressió votiva habitual (p.e., *ex voto*, *votum solvit libens merito*, etc.). L'ús de la fórmula *Nymphis sacrum* està molt difosa per l'Imperi, i a la Península Ibèrica també, especialment a la zona de nord-occidental de la *Tarraconensis*, a la *Gallaecia*, on abunden les deus i santuaris de culte a les aigües mineromedicinales (cf. Díez de Velasco 1998; González Soutelo 2012). Per

exemple, a *Lucus Augusti* (Herves i Meijide 2000, 190), *Pisoraca* (CIL II 2911a-b) i *Aquae Flaviae* (Le Roux 2009, 283) tenim documentada aquesta fórmula en àrules de pedra local (granit).

Pel tipus de suport i paleografia es pot datar entre els segles II i III dC, tot i que la gran majoria d'aquest tipus d'altars es concentren majoritàriament en el II dC (Gamer 1989, 101). De totes maneres, cal tenir en compte els paral·lels formals trobats a les intervencions al Passatge Cobos, amb un conjunt de 24 *arules* datades a meitat del I dC (cf. Montón Broto 1996, 27), tot i que les dimensions d'aquestes peces són menors (cf. *infra*).

2. Fragment de placa de marbre blanc de Luni-Carrara, trencat per tots els costats (15,5 x 13,5 x 4 cm). Conserva l'inici de la motllura per la part inferior i tres línies de text incompletes, incises en caràcters capitals quadrats de bona factura (alt. lletres: 3 cm) (fig. 11):

----- / [---]map+ [---] / [---Ny]mphis[---] / [--- pro?]suis[---] / -----?

l.1. *Her]maph[ilus?]*.

Només queden restes de les lletres primera i tercera de la primera línia conservada, que corresponen a una M i a una P, respectivament, per la inclinació i col·locació dels pals. Queda la resta d'un pal vertical d'una quarta lletra, però el peu no presenta un reforç emfatitzat cap a la dreta, com les M i les P, i està col·locat cap a la esquerra, el que permet descartar una I o una T, per la qual cosa podria tractar-se d'una H. En aquest cas, la seqüència resultant]*maph*[només pot correspondre als noms grecànics *Hermaphroditus* i *Hermaphilus* (cf. cerca a la EDCS). A la segona línia es pot reconstruir clarament el nom de les Nímfes en datiu, mentre que a la tercera es conserva la paraula *suis*, corresponent a la fórmula *pro (se et) suis* que es troba en les sol·licituds de favors a les divinitats.

Finalment, a la zona de *Tarraco*, a la vil·la de Torrent de les Voltes, hi ha documentat un esclau fabricant de dolia de nom *Hermaph*(), que pot correspondre a ambdues opcions (IRAT 172 = HEp. 19, 337), però la datació imprecisa d'aquest segell (potser associat a la reforma de meitat del segle III dC, cf. Sentís 2009, 34) no ens permet identificar-lo amb el personatge que va dedicar l'*arula* a les Nímfes, ja que pel tipus de material i la paleografia es proposa una datació en època altimperial, probablement de finals del I - inicis del II dC (pel particular reforç del peu dret de la M, cf. Peña *et alii* 2015).

Tot i que el text no correspon a l'esquema *Nymphis sacrum*, el contingut d'aquesta segona inscripció també és habitual en l'epigrafia votiva, on el nom del dedicant pot aparèixer en primer lloc (aquí, malauradament perdut), deixant

per a un segon moment la invocació pròpiament dita, finalitzant amb el formulari votiu habitual. Aquesta formulació també està ben documentada a la península (per exemple, *Claudia A[n]/na pro salut[e] / Claudi Licerilci viri sui / Nymphis v(otum) s(olvit) l(ibens)*, AE 1977, 493, Valladolid).

La placa motllurada estava destinada a ser encastada, a diferència de l'*arula*, que, devia estar simplement col·locada davant la paret, tal com indica la part posterior sense treballar. L'alternança d'aquest dos tipus de suports epigràfics ens ajuden a imaginar l'ambient d'aquest santuari de *Tarraco*, semblant en alguns aspectes al santuari d'*Anna Perenna* i les Ninfes documentat a Roma, datat entorn a la meitat del segle II dC. (R. Friggeri, a Piranomonte 2002, 32). Aquest espai sagrat extramurs constava d'un bosc sagrat (*nemus*) amb una cova soterrània associada a una deu natural, on van ser trobats molt petits exvots, monedes, grafitis i inscripcions votives dedicades a les Ninfes i a la deessa en forma d'ares i altres suports encastats a les parets rupestres (fig. 12).

Interpretació

S'ha escrit que el millor criteri per establir l'existència d'un culte termal sembla ser la major proximitat de la troballa d'epígrafs a una deu o font (Díez de Velasco 1998, 14). Si considerem aquesta premissa, la troballa de dos epígrafs dedicats amb menció a les nimfes a prop i dins d'una cova natural, i les evidències de retalls de possibles canalitzacions, sembla que es configura un espai sacralitzat on l'aigua hauria de ser la protagonista i a on, de ben segur, es portaven accions culturals dedicades a les nimfes (i potser a altres divinitats), deïtats especialitzades en ser protectores de fonts calentes (1998, 86) i un dels cultes aquàtics millor representats de la Península Ibèrica.

Cal incidir en la constatació de que la majoria d'inscripcions hispanes dedicades a les nimfes es documenten junt a balnearis (Blázquez y García-Gelabert 1992, 30), i per tant a prop o gairebé a tocar de la surgència de la qual emanen les aigües relacionades amb divinitats salutíferes, en el nostre cas a les nimfes en general. Per citar-ne un exemple, cal viatjar fins a Caldas de Cuntis (Pontevedra), on es constataren ares votives dedicades a les nimfes al costat de les deus hipertermals (González Soutelo 2012, 328). Dit això, és factible establir hipotèticament una relació entre les inscripcions documentades i una font o surgència.

Un cas excepcional és el de la inscripció de la Font de Sant Vicent de Lliria (CIL II²/14, 121, *Edeta*) que fa referència expressa a l'erecció d'un temple dedicat a les nimfes (*templum Nimpharum*), i que es relaciona amb una surgència a les terres valencianes (Corell 2008, n. 1). Mencions al culte a les Ninfes en l'àrea de la Hispània mediterrània és del tot excepcional, i només comptava amb el testimoni edetà, recentment ampliat amb la proposta d'un segon temple consa-

grat a les Ninfes al centre de *Valentia*, on va ser trobat un arquitrav monumental erigit per dos *Fabi* edetans, pare i fill (CIL II²/14, 121 = Corell 2009, n. 44), a partir del context arqueològic (evidències d'un nimfeu al fòrum). Totes dues inscripcions monumentals han estat datades a finals del segle I dC. Un tercer testimoni prové de la mateixa València. Es tracta de l'exvot de *M. Valerius Munitus*, un *astur* establert a la ciutat, però del segle III dC (CIL II²/14, 8).

A diferència del cas edetà i valencià, i per seguir reforçant l'existència d'un lloc de culte d'àmbit rústic a extramurs de Tàrraco, l'*arula* recuperada sembla respondre a un testimoni epigràfic destinat a ser exposat en algun lloc d'un espai cultural, sent molt similar a les 14 recuperades a la piscina balnearia de *Lucus Augusti* i, més concretament a l'*arula* 4 (Herves i Meijide 2000, 194 làm. 2.4). Aquesta ciutat, juntament amb *Capera* (20 inscripcions) i *Braccara Augusta* (7), conté el conjunt votiu més important de tota *Hispania*, especial perquè està associat directament amb un mateix context arqueològic. Aquestes petites peces testimonien la pràctica cultural d'oferir *stipites* amb inscripcions votives a les divinitats (Andreu 2012, 334-335), acció que, com hem dit, també s'acredita al bosc sagrat d'*Anna Perenna* a Roma (Piranomonte 2002, 18).

No és intenció d'aquest escrit entrar a discernir a quina de les pràctiques culturals dedicades a les *Nymphae* i conegudes a la Península Ibèrica podria adscriure's l'espai tarraconense, ja que són demostrades les diferències entre el nord-est peninsular i els *conventus* més orientals de la *Hispania Citerior* (Andreu 2012, 334-5 i n. 23), però creiem necessari enfatitzar que és el primer exemple de santuari de les ninfes constatat en el *conventus Tarraconensis* el qual s'apropa més al culte a les aigües documentat en el nord-est que no pas al conegut fins ara en l'àrea més oriental (àrea valenciana).

Per últim, cal fer referència a la placa de marbre conservada en el Museu Arqueològic Nacional de Tarragona (CIL II²/14, 1810 = RIT 694), datada en els segles I-II dC (Melchor 1992, 153), on es cita a unes *nymphae calidae*. Díez de Velasco ja va indicar que, a partir de la hipòtesi que aquestes divinitats *calidae* complien la funció d'assenyalar el caràcter calent de l'aigua, el poema estaria indicant la construcció d'un balneari (Díez de Velasco 1998, 100. Cf. Pérex 1997). Una altra interpretació seria identificar amb aquesta expressió la construcció d'una piscina d'aigua calenta (Sada 2004, 90) o unes termes (Andreu 2001, 294, nt. 13; Arrayás 2005; en contra, Macías 2004).

La inexistència d'exvots a les ninfes en balnearis en la zona del *Conventus Tarraconensis* va portar a Díez de Velasco a no asseverar més enllà d'una possible connexió, fet que ara, a partir de les noves troballes epigràfiques, pot ser atenedible i, si més no, revisable l'existència d'un conjunt de balneari amb culte a les ninfes a la ciutat de Tàrraco. De fet, dins del corpus d'àrules de la ciutat de Tàrraco es troben altres exemplars amb dedicacions a divinitats també relacio-

nades amb les aigües salutíferes, com Apol·ló (CIL II²/14, 817) i Júpiter (CIL II²/14, 829, 830, 832, 834; cf. Montón Broto 1996, 18-22; Díez de Velasco 1998, 5-6).

Tot i que són anepigràfiques, també voldríem destacar dos conjunts d'àrules exhumades entorn aquest espai, i que ens confirmarien l'existència d'un lloc de culte en èpoques precedents. El primer, en fase d'estudi per part de F. Tarrats, fou recuperat entre els anys 1971 i 1974 al Passatge de Cobos número 4 i al carrer Governador González número 35. Segons aquest autor, el període de funcionament dels abocadors on foren recuperades aquestes peces es pot datar entre els anys 15-20 i 55-60 dC (Tarrats 2000, 129-137). El segon conjunt el conformen catorze exemplars (alguns sencers i d'altres fragmentats) que foren exhumats en motiu de la remodelació de l'edifici del Mercat Central entre els anys 2007 i 2012. Tal i com succeeix en el primer grup, aquestes peces també foren recuperades durant el període de funcionament d'un gran abocador de residus urbans. Sis exemplars presenten una datació de darrer terç del segle I dC, quatre són d'època neroniana, dos més d'època augustal, un amb una cronologia dins del regnat de l'emperador Claudi, i un darrer de finals segle II dC (Codex 2013). Unes evidències cronològiques que ens confirmarien per aquest lloc cultural una datació *ante quem* d'època augustal (fig. 13).

Finalment, per tal de proposar una causa a la presència a *Tarraco* del culte a les Ninfes tal com es practicava a l'Hispania nord-occidental, convé senyalar la relació entre els exvots de la ciutat de Lleó (*Legio*) i rodalies amb soldats de la legió *VII Gemina Felix*, assentada a Hispania a partir de Vespasià (Palao 2006, 400), de la qual *Tarraco* va acollir nombrosos veterans (Palao 2006, 259). No obstant això, la falta de més informació sobre els personatges que van realitzar les inscripcions votives del santuari de les Ninfes de *Tarraco* impedeix portar més enllà aquesta hipòtesi, que esperem en un futur resoldre amb més troballes.

BIBLIOGRAFIA

AE = *L'Année Epigraphique*.

ANDREU, J. 2001. "Thermae Cassiorum: ocio y evergetismo en la Olisipo tardoantigua". *Hispania en la Antigüedad Tardía, ocio y espectáculos : actas del II Encuentro* (Alcalá, Octubre, 1997), Alcalá de Henares, 239-253.

ANDREU, J. 2012. "Aspectos sociales del culto a las aguas e Hispania: las dedicaciones a las Nymphae". *L'eau: usages, risques et représentations dans le sud-ouest de la Gaule et le nord de la péninsule ibérique (IIe av. J.-C. - VIe ap. J.-C.)*. Colloque International, *L'eau: usages, risques et représentations dans le Sud-Ouest de la Gaule et le Nord de la péninsule ibérique de la fin de l'âge du fer à l'Antiquité tardive (IIe s.a.C-VIe s.p.C.)*, Aquitania. Supplément, 21, p. 333-347.

ARRAYÁS, I. 2005: *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss III-I a.C.)*. Barcelona.

BLÁZQUEZ, J. M.; GARCÍA-GALABERT, M. P. 1992. "Recientes aportaciones al culto de las aguas en la Hispania romana". *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie II, Historia Antigua, UNED, Madrid, p. 21-66.

BRÚ, M.; GARCÍA, M.; ROIG, J.F.; TEIXELL, I. 2012. "Noves dades sobre les àrees residencials de la ciutat de Tàrraco". *Tribuna d'Arqueologia 2010-2011*, p. 313-335.

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

CODEX. 2013. *Memòria de les intervencions arqueològiques realitzades a les Àrees 1, 3 i 6 del Mercat Central de Tarragona (Tarragona, Tarragonès)*. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural. Generalitat de Catalunya. Tarragona.

CORELL, J. 2008. *Inscripcions romanes del País Valencià, IV. Edeta i el seu territori*, Universitat de València, València.

CORELL, J. 2009. *Inscripcions romanes del País Valencià, V: (Valentia i el seu territori)*, Universitat de València, València.

DÍAZ, M.; MACIAS, J.M. 2001. "Intervenció arqueològica en el passatge de Cobos número 8 de Tarragona". *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 21-22, 1999-2000, Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Tarragona, 117-126.

DÍEZ DE VELASCO, F. 1998. *Termalismo y religión. La sacralización del agua termal en la Península Ibérica y el Norte de África en el mundo antiguo*, Monografías de Ilu (Revista de Ciencias de las Religiones, UCM) nº1, Madrid.

EDCS = *Epigraphische Datenbank Claus - Slaby* (<http://www.manfredclaus.de/es/>).

GAMER, G. 1989. *Formen römischer Altäre auf der Hispanischen Halbinsel*, (DAI Madrider Beitrage, 12), Mainz.

GGEAH. 2011. "Prospección geofísica mediante tomografía eléctrica en la calle Cristòfor Colom de Tarragona", Grup I+D de Geologia Econòmica i Ambiental i Hidrologia del Departament de Geoquímica, Petrologia i Prospecció Geològica de la Facultat de Geologia de la Universitat de Barcelona.

GONZÁLEZ SOUTELO, S. 2012. "Los establecimientos de aguas mineromedicinales en el mundo romano. Un modelo de estudio aplicado al NW de la Península Ibérica". *L'eau: usages, risques et représentations dans le sud-ouest de la Gaule et le nord de la péninsule ibérique (IIe av. J.-C. - VIe ap. J.-C.)*. Colloque International, *L'eau: usages, risques et représentations dans le Sud-Ouest de la Gaule et le Nord de la péninsule ibérique de la fin de l'âge du fer à l'Antiquité tardive (IIe s.a.C-VIe s.p.C.)*, Aquitania. Supplément, 21, p. 321-332.

HERVES F.; MEIJIDE, G. 2000. "O culto ás ninfas nas termas de Lugo", *Gallaecia*, 19, p. 187-199.

HEp. = *Hispania Epigraphica*.

IRAT = GOROSTIDI, D. 2010. *Ager Tarraconensis 3. Les Inscriptons romanes* (Documenta 16), Tarragona.

LE ROUX, P. 2009. "Cultos y religión en el noroeste de la Península Ibérica en el Alto Imperio Romano: nuevas perspectivas", *Veieia*, 26, p. 265-285.

MACIAS, J.M. 2004. "Les termes de Tàrraco. Noves aportacions", a: Macias, J. M. (ed.), *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco, Carrer de Sant Miquel de Tarragona*, Tarragona, 156-160.

- MELCHOR, E. 1992. "La construcció pública en Hispania romana: iniciativa imperial, municipal y privada", *Memorias de Historia Antigua*, XIII-XIV, p. 129-170.
- MONTÓN, F. J. 1996. *Las arulas de Tàrraco*, Fòrum. Temes d'història i d'arqueologia tarragonines 8, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona.
- PALAO, J. J. 2006. *Legio VII Gemina (Pia) Felix. Estudio de una legión romana*, Salamanca.
- PAT. 2007. *Planimetria Arqueològica de Tarraco*, Macias, J. M.; Fiz, I.; Piñol, Ll.; MIRÓ, M. T.; GU-TART, J. (direcció científica), Ajuntament de Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
- PEÑA, A.; GOROSTIDI, D.; MACIAS, J.M.; ANDREU, A.; RODÀ, I.; TEIXELL, I. 2015. "Más datos sobre el templo del *Divus Augustus* de Tarraco: A propósito de una nueva inscripción", López Vilar, J. (ed.), *August i les províncies occidentals. 2000 Aniversari de la mort d'August. Tàrraco Biennal II*, Fundació Privada Mutua Catalana, Tarragona (e.p.).
- PERÉX, M. J. 1997 (ed.), *Termalismo antiguo*, Madrid.
- PIRANOMONTE, M. (ed.) 2002. *Il santuario della musica e il bosco sacro di Anna Perenna*, Roma.
- RIT = Alföldy, G. 1975. *Die Römischen Inschriften von Tarraco*, Berlin.
- SADA, P. 2004 (ed.). *Tarraco i l'aigüa. Exposició al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona del 18 de setembre de 2004 al 27 de març de 2005*, Tarragona.
- SENTÍS, C. 2009. "La vil·la romana del Torrent de les Voltes (Puigpelat)", *Quaderns de Vilaniu*, 56, p. 27-35.
- TARRATS, F. 2000. *Tàrraco, topografia urbana y arqueología de los vertederos*. A: DUPRÉ, X. i REMOLÀ, J. A. (eds.). *Sordes Urbis. La eliminación de residuos en la ciudad romana. Actas de la reunión de Roma (15-16 de noviembre de 1996)*. Monografías de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma 24, Roma, 129-137.

Figura 1. Plànol de situació del nimfeu sobre la ciutat entre època flàvia i antonina (plànol base extret de: PAT Planimetria Arqueològica de Tàrraco 2007).

Figura 2. Plànol de situació del nimfeu en relació amb la muralla, les vies i el forum de la Colònia (plànol base extret de: PAT Planimetria Arqueològica de Tàrraco 2007).

Figura 3. Planta arqueològica de les restes documentades (Arxiu CODEX).

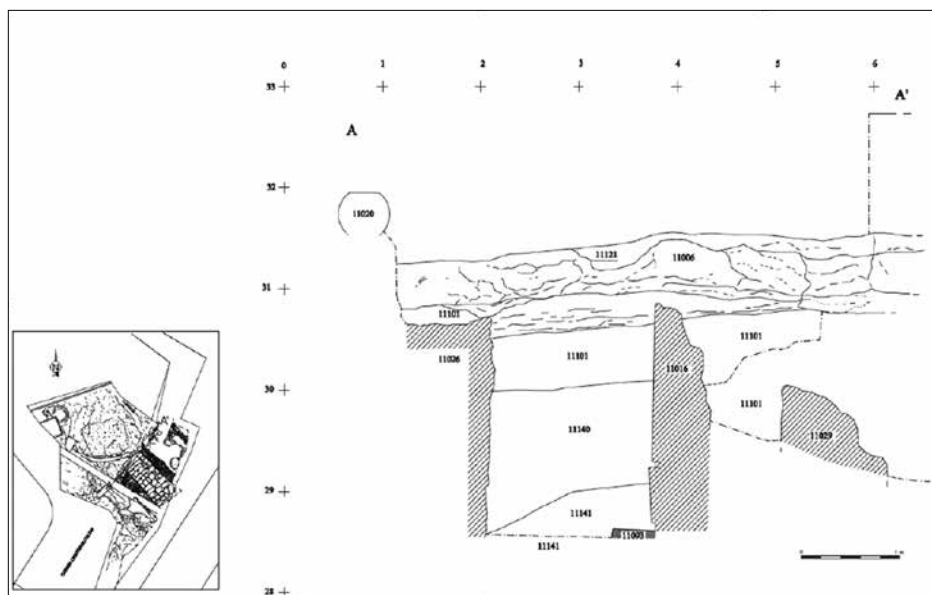

Figura 4. Secció arqueològica de l'entrada a la cova subterrània (Arxiu CODEX).

Figura 5. Imatge zenital de l'accés.

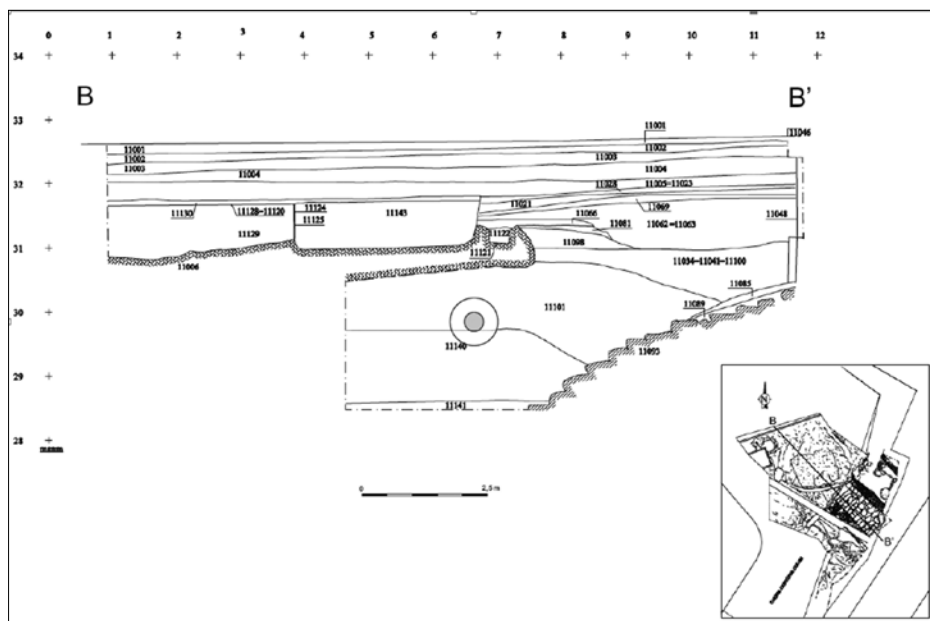

Figura 6. Secció arqueològica de l'accés a la cavitat en sentit est-oest (Arxiu CODEX).

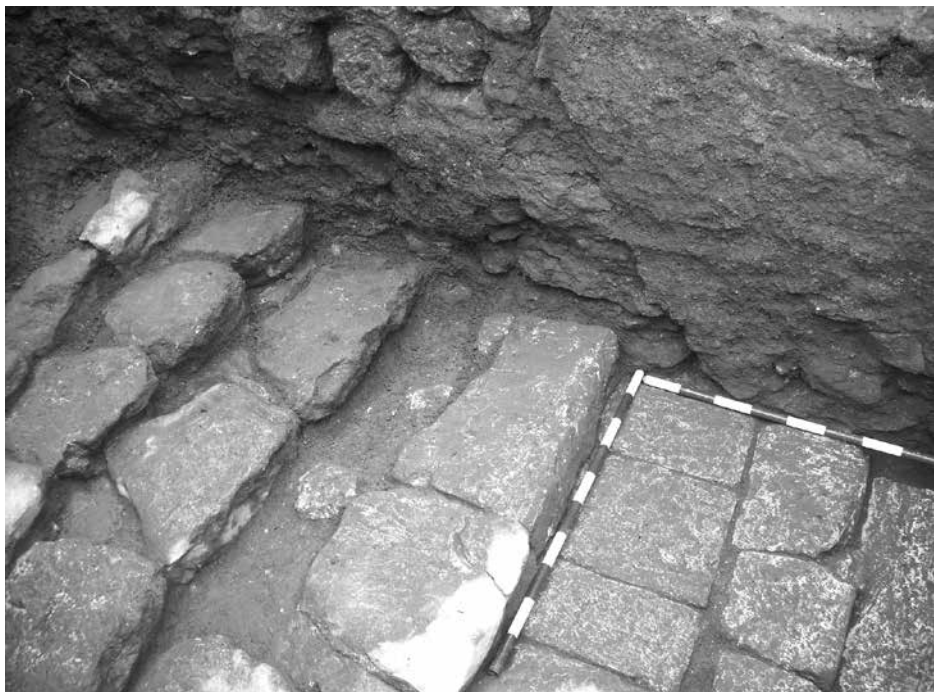

Figura 7. Detall dels graons de les escales d'accés.

Figura 8. Imatge del retalls documentats en la part superior de la cavitat.

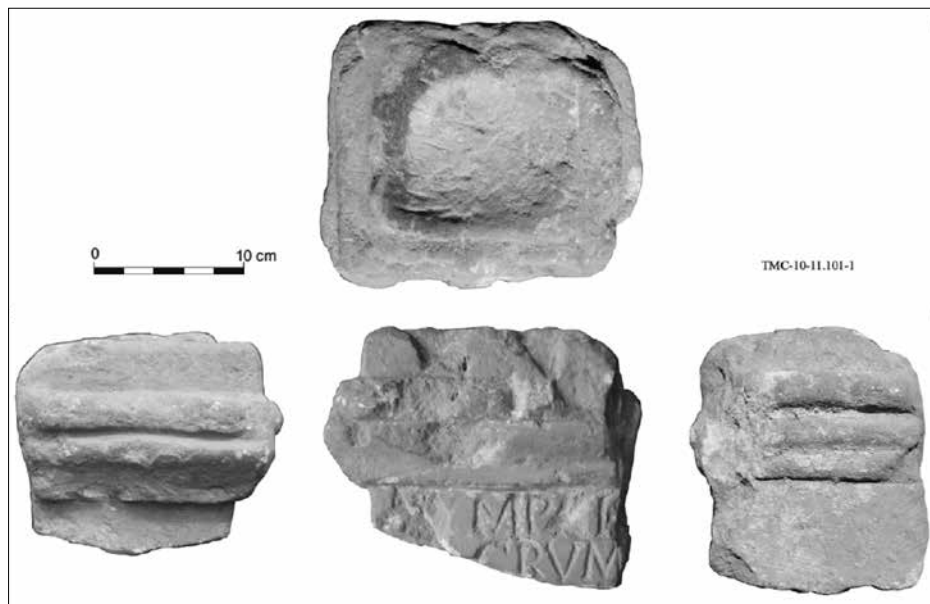

Figura 9. Àrula TMC-10-11.101-1.

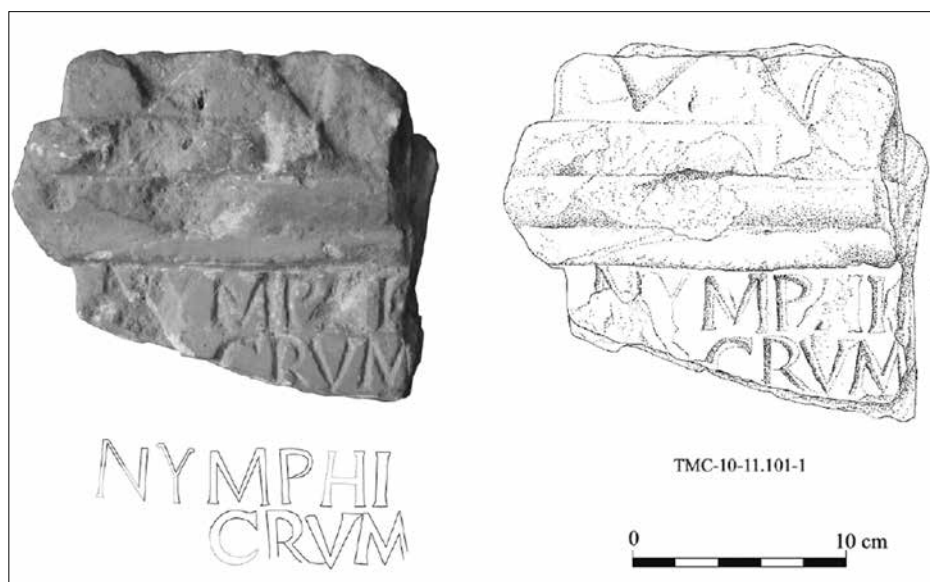

Figura 10. Imatge i dibuix de l'àrula TMC-10-11.101-1 (autora Rosa Palau).

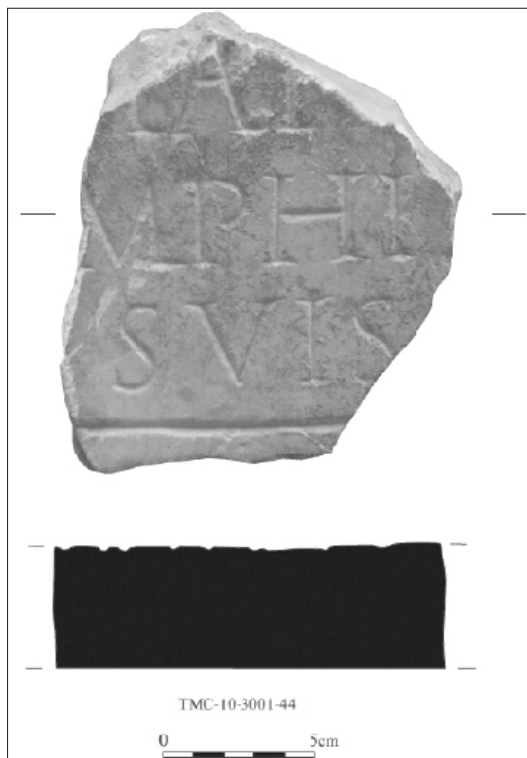

Figura 11. Fragment d'inscripció TMC-10-3001-44.

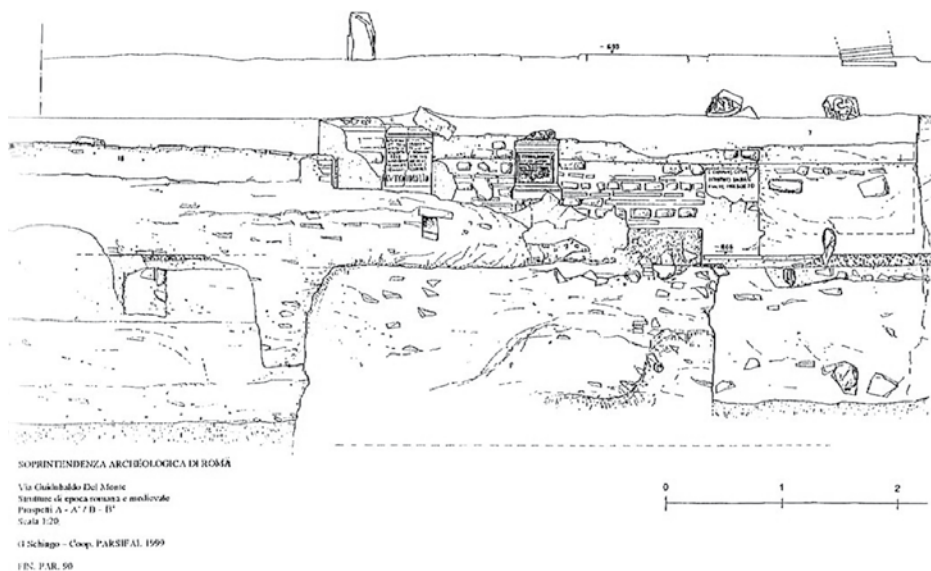

Figura 12. Perspectiva de la font sagrada d'Anna Perenna a Roma. Es poden apreciar les inscripcions incrustades a les parets de la cova natural (Foto: Piranomonte 2002, p. 19, fig. 3. Planimetria Coop. PARSIFAL).

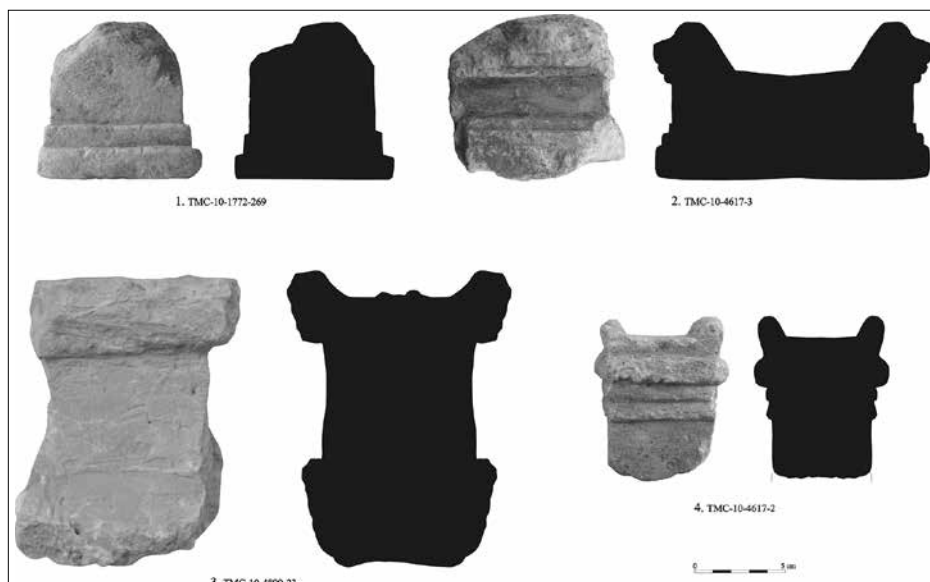

Figura 13. Quatre exemples d'àrules recuperades durant la intervenció arqueològica al Mercat Central. La número 1 amb una datació augustal, les números 2 i 4 amb una datació neroniana, i la número 3 del darrer terç del segle I dC (Foto: Arxiu CODEX / J. F. Roig).